

UDK: 719: 502.131.1:33.02
DOI: 10.5379/urbani-izziv-2020-31-02-002

Prejeto: 15. junij 2020
Sprejeto: 20. oktober 2020

Daniela Angelina JELINČIĆ
Sanja TIŠMA

Zagotavljanje trajnostne kulturne dediščine z učinkovito javno politiko

Trajnostnost kulturne dediščine je kompleksno vprašanje, ki se zlasti na projektni ravni redko meri. Razlog za to je predvsem pomanjkanje splošnih kazalnikov, zaradi česar so številni projekti s področja dediščine samo delno trajnostni. V članku avtorici opredelita pojem trajnostne dediščine ter predstavita metode za njegovo ugotavljanje in presojo. Raziskava, ki sta jo opravili, se je osredotočala na analizo izbranih primerov dobre prakse v Grčiji, Italiji in Španiji ter na Poljskem, Portugalskem in Nizozemskem, ti so bili kot strateški projekti vključeni v posamezne instrumente regionalne ali lokalne politike Evropske unije. Metode, s katerimi sta proučevali kazalnike, ki bi se lahko uporabili za vrednotenje trajnostnih naložb v kulturno dediščino, so vključevale kabinetno raziskavo in naknadno analizo izbranih projektov s področja dediščine, financiranih v okviru posameznih instrumentov politike EU, intervjuje z upravitelji kulturne dediščine, foku-

sne skupine in primerjalno analizo proučevanih primerov dobre prakse. Iz izsledkov je razviden ključen pomen naslednjih dejavnikov: sodelovanje in široka vključenost raznih deležnikov, dobro kulturno upravljanje, razvejani viri financiranja, vključenost lokalne skupnosti, ki kulturno dediščino vzame za svojo, upoštevanje strokovnih standardov, inovativne rešitve in skrbno prostorsko načrtovanje pri zagotavljanju trajnostne dediščine. Primeri dobre prakse so težko prenosljivi, saj je uspeh prenosa odvisen od značilnosti lokalnega okolja. Za opredelitev trajnostne dediščine na projektni ravni je predlagan splošen nabor kazalnikov trajnostnosti, na podlagi katerih bi bile lahko v okviru instrumentov politike opredeljene prihodnje prednostne naloge in upravičene naložbe.

Ključne besede: kulturna dediščina, kazalniki trajnosti dediščine, politike s področja dediščine

1 Uvod

Pomen dediščine je nesporen in splošno priznan, v praksi pa se pogosto izkaže, da zagotavljanje njene trajnostnosti ni lahka naloga, saj je odvisna od številnih dejavnikov (npr. financiranja, upravljanja in človeških virov). Najpomembnejši okvir za zagotavljanje tega so politike s področja dediščine. Če te ne zajemajo ustreznih ukrepov, je lahko trajnostnost dediščine ogrožena, kar ima številne negativne posledice, vključno s propadanjem kulturnih objektov in neuspelimi naložbami.

Trajnostna rast je prednostna naloga strategije Evropa 2020 (Evropska komisija, 2010) in kohezijske politike EU (Evropska komisija, 2014), katere ukrepi naj bi imeli dolgotrajen vpliv na regionalni razvoj. Trajnostni razvoj je tudi glavni cilj projektov s področja kulturne dediščine, ki so bili izdatno financirani iz številnih evropskih virov. Razpisi v okviru raznih programov financiranja projektov s področja kulturne dediščine običajno zahtevajo pojasnila ali dokazila, da prijavljeni projekti zagotavljajo trajnostne načrtovane rezultate. Večina projektov to nalogo v teoriji dobro opravi, včasih pa to težko dokaže v praksi, kar na koncu pripelje do sramotne, a pogoste prakse v smislu »ko se projekt konča, se vse konča« (Steckiewicz, 2017: 34). Čeprav po vedenju avtoric do zdaj ni še nihče proučil, koliko projektov s področja kulturne dediščine je trajnostnih tudi po koncu financiranja, sta sami spremljali številne projekte, pri katerih so bila razpisana sredstva uporabljena brez pravega razmisleka o tem, kako to zagotoviti. Čeprav je opisana praksa splošno znana, se o njej redko javno razpravlja. Navedeno tudi kaže, da so pri presoji projektov najverjetneje nekatere vrzeli, zaradi katerih bi bilo treba razmisliti o spremembi vzpostavljenih mehanizmov presoje.

1.1 Cilji

V članku avtorici predstavita splošna priporočila za učinkovito javno politiko s področja kulturne dediščine, ki bi zagotavljala trajnostne projekte in hkrati upravičila vložena sredstva. V nadaljevanju so najprej predstavljeni pojem trajnostne dediščine in načini ugotavljanja te trajnostnosti, nato pa je predlagan splošen nabor kazalnikov trajnostnosti.

Pojem trajnostnega razvoja je predmet številnih razprav že od sedemdesetih let 20. stoletja, kultura pa je šele v zadnjih letih postala prepoznana kot pomemben steber navedenega razvoja (Vecco in Srakar, 2018). Kljub temu trajnostnost kulturne dediščine same po sebi ali z vidika njenih lastnih vrednot ni pogosto obravnavana. Čeprav poznamo številne razloge za ohranjanje kulturne dediščine (npr. okrepitev identitete, večja povezanost lokalne skupnosti ter estetska, izobraževalna

in znanstvena vrednost), je najočitnejši in običajno največji razlog upravičevanje javnih naložb v kulturno dediščino. Izboljšanje javnih politik ter posledično zagotavljanje obstojnosti kulturne dediščine nista lahki nalogi, saj dediščina ni samo predmet kulturne politike, ampak je pogosto vključena v različne instrumente javnih politik (npr. s področja prostorskega načrtovanja, turizma, regionalnega razvoja itd.), kar zahteva celostno upravljanje kulturne dediščine.

V nadaljevanju so navedeni izzivi, ki se običajno pojavljajo pri opredelitvi pojma trajnostne kulturne dediščine in proučevanju te trajnostnosti. Sledita predstavitev rezultatov raziskovanja primerov dobre prakse s proučevanega področja in razprava. Na koncu so predlagana priporočila za izboljšanje javnih politik.

1.2 Opredelitev pojma trajnostne dediščine

Trajnostni razvoj je opredeljen kot razvoj, ki izpolnjuje potrebe sedanosti, ne da bi pri tem ogrožal sposobnost prihodnjih generacij, da izpolnjujejo svoje potrebe (World Commission on Environment and Development, 1987: 16). Z vidika trajnostnega razvoja je kultura prišla v ospredje na podlagi prizadevanj organizacije United Cities and Local Government (UCLG) in njene Agende 21 za kulturo, sprejete leta 2009. S tem je bil narejen velik korak naprej, ki je poudaril pomen kulture kot četrtega stebra trajnostnega razvoja (poleg gospodarskega, socialnega in ekološkega). Običajno se govori o kulturnem vidiku trajnostnega razvoja, ki pa se močno razlikuje od trajnostne kulture, ki se nanaša na ohranjanje kulture, praks, prepričan in identitete, vključno z dediščino, ter prihodnji obstoj posamezne kulture. Pojem trajnostne dediščine ima podoben pomen, v praksi pa je jasno, da se javne razprave običajno bolj osredotočajo na instrumentalne kot pa lastne vrednote dediščine. V tem članku je obravnavana trajnostnost kulturne dediščine, ki jo lahko razumemo v smislu ohranjanja za prihodnje generacije ob hkratnem iskanju ravnovesja in harmonije med kulturno dediščino in ljudmi, ki bi jo radi spoznali (Jelinčić in Glivetić, 2020). V raznih agendah politike so njene lastne vrednote v primerjavi z instrumentalnimi močno zapostavljene. Agenda trajnostnega razvoja do leta 2030 tako bežno omenja potrebo po varovanju kulturne dediščine, niti besede pa ni o njenem vrednotenju ali prenovi (Vecco in Srakar, 2018). Kljub temu se številni projekti, ki jih financira EU, z navedeno tematiko ukvarjajo s praktičnega vidika, cilj pa sta izpolnjevanje standardov trajnostne dediščine in zagotavljanje učinkovitih evropskih naložb.

Pojem trajnostne dediščine je zelo zapleten, saj poznamo mnogo vidikov trajnostnega razvoja, na podlagi katerih se lahko presoja vzdržnost dediščinskih projektov. Običajno se razume v družbenem, kulturnem, gospodarskem in okoljskem smislu,

Preglednica 1: Običajni izzivi, povezani s trajnostnostjo kulturne dediščine, in rešitve zanje

Splošni vplivi	Izzivi	Rešitve
Gospodarski	Pomanjkanje sredstev	Neposredno financiranje (subvencije, podedovana sredstva, sponzorstva/donacije, soznamčenje, množično financiranje, prodaja, gostinstvo, dogodki, zasebni najem, predstavitev, uporabnina)
	Pomanjkanje vodstvenih sposobnosti	Dejavnosti, ki krepijo vodstvene sposobnosti, razvoj programov usposabljanja, usposabljanje vodij usposabljanj, izmenjava izkušenj, prenos znanja, priprava načrtov upravljanja dediščine
Družbeno-kulturni	Modernizacija	Ustrezna uporaba objekta, uporaba tehnologije, sklepanje kompromisov
	Standardizacija	Uporaba ustvarjalnih in inovativnih metod, prilagojenih izbranemu okolju
	Javno mnenje	Ozaveščanje in izobraževanje, prostovoljstvo, živa dediščina
	Politični pritiski	Politično sporna dediščina, ozaveščanje in izobraževanje, vključitev zunanega, objektivnega strokovnjaka
	Družbeni pritiski (prevelik obisk, plenjenje)	Uporaba orodij za upravljanje števila obiskovalcev, tehnologije, mednarodnih pravnih podlag zoper plenjenje, dronov za nadzor nad plenjenjem, satelitskih posnetkov
Okoljski	Podnebne spremembe	Digitalno ohranjanje dediščine, dolgoročni strateški načrti zmanjšanja negativnih okoljskih vplivov, izobraževanje
	Zeleno gospodarstvo	Uporaba okolju prijaznih materialov in opreme pri obnovi in vzdrževanju, načela krožnega gospodarstva (npr. uporaba ekoloških sistemov in obnovljive energije)
	Naravne nevarnosti (npr. potresi, invazivne vrste, poplave)	Redno opazovanje, nadzor, upravljanje, zatiranje in iztrebljanje invazivnih vrst ter njihova zamenjava z neinvazivnimi vrstami, digitalno ohranjanje dediščine

Vir: Jelinčič in Glivetič, 2020; Boromisa idr., 2016

kar zahteva celostni pristop. Teoretično izhodišče za razumevanje trajnostne dediščine so raziskave aktivnosti številnih akterjev s področja kulturne dediščine z vidika političnih, gospodarskih in družbenih interesov (Čeginskas, 2018). V razpravah o kulturni politiki se pojavljajo trije ključni izzivi: omejena možnost presoje vpliva dediščine na razvoj, vprašanje dolgoročnih učinkov dediščinskih projektov in težko dokazovanje obstoja tovrstnih učinkov. Zato se raziskave osredotočajo na iskanje novih metod za presojo projektov in upravljanje kulturne dediščine (Azevedo, 2016).

Trajnostnost kulturne dediščine je povezana z vrednotenjem kulturnih, tehničnih, ekonomskih in okoljskih rezultatov projektov (ICOMOS, 2019), pri čemer se ekonomski rezultati običajno vrednotijo z vidika vzpostavljanja in vzdrževanja trajnostnega turističnega razvoja, pomembnega za lokalne skupnosti (Pepe, 2018). Družbeni rezultati se pogosto nanašajo na vpliv dediščine na lokalne skupnosti (Labadi, 2007; Carra 2016), v zadnjem času pa se v raziskavah med pristopi k upravljanju kulturne dediščine poudarja pomen vrednot, ki jih določa skupnost (Kajda idr., 2018). Okoljski vidik se po eni strani izraža prek vpliva podnebnih dejavnikov na dediščino (Gruber, 2008), po drugi pa prek izvajanja načel krožnega (Foster, 2020) in zelenega gospodarstva (Hoff, 2011).

Pri presoji trajnostnosti kulturne dediščine je še vedno veliko vrzeli, povezanih z opredelitvijo vpliva in učinkov projektov. Med drugim ni jasne opredelitve vrednot (Garcia in Cox, 2013), poudarek je na ekonomskih meritvah, manj pa je kazalnikov, ki se nanašajo na kulturni, sociološki in okoljski vidik, ob tem se pogosto poudarjajo pozitivni učinki, negativni pa se prezrejo. Uporabljajo se kvantitativne metode proučevanja trajnostnosti, ki večinoma temeljijo na ekonomskih kazalnikih, kvalitativne metode, ki ponujajo odgovore na vprašanja kako in zakaj, pa se ne uporabljajo dovolj. Za omogočanje trajnostne kulturne dediščine je poleg tega pomembno doseči soglasje, ki lahko zagotovi uspešno izvajanje projektov s področja kulturne dediščine in vzdrževanje rezultatov teh projektov. Ob upoštevanju vsega navedenega je zelo težko ugotoviti pomen številnih vidikov trajnostnega razvoja in izbrati, kateri so pomembnejši. Zagotavljanje ustreznih in zanesljivih konservatorskih metod, ki poskrbijo za to, da se ohranja umetniška, estetska in zgodovinska vrednost dediščine, je lahko stroškovno zelo neučinkovito, hkrati pa lahko prihaja v nasprotje z okoljskim vidikom. K trajnostnosti dediščine je zato treba pristopiti celostno, na podlagi česar se lahko sprejmejo učinkoviti ukrepi. Pri zagotavljanju, da se k njej pristopa z različnih vidikov, se lahko pojavijo raznovrstne težave, kar dokazuje, da trajnostnost in obstojnost kulturne dediščine nista neodvisna pojma, ampak sta pogosto povezana s številnimi vidiki dediščine (Jelinčič in Glivetič, 2020).

Največji izziv pri zagotavljanju ekonomskih vidikov trajnosti dediščine je pomanjkanje sredstev, med družbeno-kulturne izzive pa spadajo modernizacija in standardizacija varstva dediščine, politični pritiski (npr. sporna dediščina) in javno mnenje o vrednotah dediščine. V zadnjem desetletju so se povečali tudi okoljski vplivi na dediščino, zlasti tisti, povezani s podnebnimi spremembami, zelenim gospodarstvom in naravnimi nevarnostmi (glej Preglednico 1).

V literaturi, v kateri se obravnava trajnostnost kulturne dediščine (npr. Torre 2002; ICOMOS, 2013), se običajno poudarjajo njena edinstvenost, umetniška, znanstvena, estetska, kulturna, zgodovinska, izobraževalna in krajinska vrednost ter njen pomen za lokalno skupnost. Težave, ki se pojavljajo pri ohranjanju kulturne dediščine, vključujejo slabo vzdrževanje (ki lahko vpliva na njeno estetsko, izobraževalno in znanstveno vrednost), čezmerno izkoriščanje v turistične namene (zaradi česar so možne poškodbe ali celo propadanje dediščine in gentrifikacija), uporabo napačnih zgodovinskih podatkov ali nepristne dediščine (kar vpliva na njeno izobraževalno, znanstveno, kulturno in zgodovinsko vrednost), spore glede edinstvenosti registrirane dediščine ter izgubo povezave med lokalno skupnostjo in kulturno dediščino (Jelinčić in Glivetić, 2020).

Eden največjih današnjih izzivov pri zagotavljanju trajnostne dediščine je njeno slabo upravljanje, in sicer v vseh fazah, od načrtovanja in izvedbe do spremljanja in vrednotenja. Na trajnostnost dediščine lahko vplivajo tudi konkretni izzivi, povezani z njenim ohranjanjem in vzdrževanjem, ki pa zahtevajo posebno strokovno znanje in v tem članku niso obravnavani.

1.3 Ugotavljanje trajnostnosti dediščine

Eden izmed načinov doseganja trajnostnosti dediščine je vpeljava konkretnih ukrepov ali ustreznih aktivnosti v okviru posameznih instrumentov politike. Ni pa nujno, da navedeno pripelje do učinkovitega rezultata, kot je na primer veliko trajnostnih dediščinskih projektov. Zaradi raznih dejavnikov, ki vplivajo na trajnostnost dediščine, so za ugotavljanje uspešnosti doseganja njene trajnostnosti potrebni številni kazalniki. Čeprav čedalje več znanstvenih del proučuje kulturne kazalnike, je literature o kazalnikih trajnostnosti dediščine zelo malo (npr. Noca, 2018). Če že, se raziskave osredotočajo na dediščinski turizem (UNWTO, 1996) ali pa proučujejo trajnostnost dediščine s kazalniki, ki se nanašajo na točno določene okoliščine in območja, kot so vojna območja (Vecco in Srakar, 2018).

Znanstvena obravnava kulturnih vidikov se osredotoča na sedem prvin: dediščino, vitalnost, finančno vzdržnost, raznovrstnost, kraj, ekološko-kulturno prožnost in kulturno civilizacijo. Navedene prvine se delno prekrivajo, v nekaterih

vidikih, odvisnih od posameznega primera, pa se razlikujejo (Soini in Inger, 2014: 213). Čeprav se lahko uporabljajo tudi pri proučevanju kazalnikov dediščine, je treba pri doseganju kulturnih vidikov trajnostnosti poudariti pomen dediščine kot nosilke kulturnega kapitala, ki ga je treba prenesti na prihodnje generacije. Pri izvajanju ukrepov za zagotavljanje trajnostne dediščine na ravni instrumentov politike je uporaben nabor kazalnikov za presojo kulturnih politik, ki ga je razvil Colin Mercer (2002) in vključuje naslednje štiri kategorije kazalnikov: kulturna vitalnost, raznovrstnost in živahnost; kulturna dostopnost, participacija in potrošnja; kultura, življenjski slog in identiteta ter kultura, etika, upravljanje in obnašanje. Prva kategorija se nanaša na dinamiko kulturnega gospodarstva, druga na kulturno angažiranost, tretja se osredotoča na to, kako kultura vpliva na posameznikov življenjski slog in identiteto, četrta pa je povezana z vlogo kulture v osebnem razvoju ali razvoju skupnosti. Predlagani kazalniki naj bi izboljšali kakovost življenja, ta je lahko posredno povezana s trajnostnostjo in bi se lahko uporabljala tudi kot eden izmed kazalnikov trajnostnosti dediščine. Vse predlagane kategorije bi lahko prilagodili področju kulturne dediščine, kar so leta 2013 delno že poskušali storiti Axelsson idr. na primeru 290 švedskih občin. Mercerjevi kazalniki so bili poleg izsledkov navedene raziskave podlaga priporočilom za izboljšanje politike.

Ugotavljanje trajnostnosti dediščine dodatno otežuje to, da se vplivi merijo na več ravneh, lahko se merijo na ravni politike ali na ravni posameznih projektov, programov in ustanov. Običajno se presojajo predlagani ukrepi (projekti, programi, načrti ali politike) (Pope idr., 2017), pri čemer se ugotavlja, ali predhodno opredeljeni cilji morebiti niso bili izpolnjeni. V resnici je kljub razpoložljivim kazalnikom trajnostnosti težko najti neki univerzalni model (Agol idr., 2014). Še v okviru ciljev trajnostnega razvoja do leta 2030, ki jih je sprejela OZN, pomen dediščine skoraj ni priznan, poleg tega niso zagotovljeni ustrezní kazalniki. Podobno je tudi pri strategiji trajnostnega razvoja, ki jo je sprejela EU. Nekateri raziskovalci (Vecco in Srakar, 2018) so jo poskušali popraviti z dodajanjem tém, povezanih s trajnostjo območij kulturne dediščine, in opredelijo kazalnikov za vsako izmed njih. Predlagali so naslednje glavne kazalnike: ohranjanje kulturne dediščine, kulturna kohezija in povezanost lokalne skupnosti, varovanje naravnega in kulturnega ekosistema, kakovost upravljanja območij kulturne dediščine, gospodarski pomen kulturnega dediščinskega turizma za skupnost in destinacijo, družbena nosilna zmogljivost destinacije, ohranjanje zadovoljstva turistov, nadzor nad razvojem in načrtovanjem območja kulturne dediščine, sezonskost turistične dejavnosti, zaposlovanje v turizmu in turistični prevozi.

Čeprav so predlagani kazalniki smiselni, niso dovolj celoviti. Na splošno se zdijo primerni za vertikalno ugotavljanje na

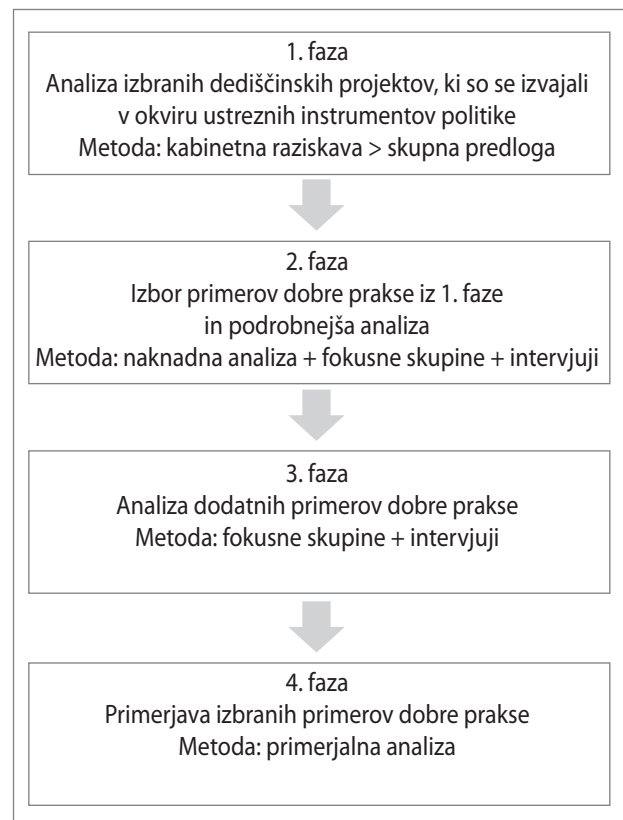
višjih ravneh (npr. na mednarodni in nacionalni ravni), znamenitosti na ravni posameznih območij kulturne dediščine pa se redko proučujejo in za to ni na voljo celovitih kazalnikov (Ren in Han, 2018).

2 Raziskovalna metoda

Da bi ocenili trajnostnost dediščine na lokalni ravni, sta avtorici proučili tovrstne primere dobre prakse, na podlagi katerih sta oblikovali priporočila za izboljšanje instrumentov politike, ki podpirajo projekte s področja kulturne dediščine. Raziskava je potekala v okviru projekta, ki ga je financirala EU (Internet 1), na podlagi predpostavke, da so lahko javne politike pobudniki kakovostnih projektov, ki imajo dolgotrajen vpliv na regionalni razvoj. Osredotočala se je na šest držav: Grčijo, Italijo, Poljsko, Portugalsko, Španijo in Nizozemsko. Vsaka država uporablja drugačen pristop k financiranju kulturne dediščine v okviru ustreznih instrumentov politike (lokalna, regionalna ali evropska sredstva) in k zagotavljanju ekonomskih, okoljskih ali socialnih vidikov trajnostnosti dediščine. Analizirani so bili izbrani projekti, financirani v okviru različnih instrumentov politike. Za ugotavljanje dejavnikov, ki vplivajo na trajnostnost dediščine, sta avtorici analizirali še dodatne primere dobre prakse. Posamezne faze raziskave so prikazane na Sliki 1.

Uporabljene raziskovalne metode so vključevale kabinetsko raziskavo in naknadno analizo izbranih projektov s področja kulturne dediščine, ki so bili financirani v okviru posameznega instrumenta politike, intervjuje z upravitelji kulturne dediščine, odgovornimi za izbrane projekte, fokusne skupine, vzpostavljene kot svetovalno telo, in primerjalno analizo izbranih primerov dobre prakse.

V prvi fazi sta avtorici izvedli opisno analizo trinajstih izbranih projektov (Internet 1). Zanj sta oblikovali skupno predlogo, ki je zajemala opis konteksta, zasnove, upravljanja in finančne vzdržnosti posameznega projekta ter končne opombe. V drugi fazi sta na podlagi naknadne analize in fokusnih skupin izbrali sedem primerov dobre prakse. Člani fokusnih skupin so pregledali in ovrednotili projekte ter na podlagi skupnega števila točk, ki ga je posamezni projekt dosegel pri vrednotenju, izbrali najboljše. Z naknadno analizo sta avtorici proučile, ali so projekti dosegli zastavljene cilje in ali je bila vrednost doseženih rezultatov enakovredna porabljenim sredstvom. Izbrane primere dobre prakse sta analizirali z vidika njihove učinkovitosti, relevantnosti, vpliva in trajnostnosti (npr. dejansko stanje v primerjavi z načrtovanimi aktivnostmi, prispevek k družbi, trajnostnost in revizija računovodskih izkazov). Fokusne skupine sta uporabili zato, da bi v okviru njih izbrali najboljše pretekle kulturne projekte na podlagi ovrednotenja njihove trajnostnosti, dediščinskih vrednot in prenosljivosti. V tretji fazi sta na podlagi intervjujev z upravitelji kulturne

Slika 1: Faze raziskave in uporabljene metode (ilustracija: avtorici)

dediščine izbrali dodatnih deset primerov dobre prakse, te sta nato analizirali, da bi ugotovili, kateri dejavniki vplivajo na trajnostnost dediščine. Skupaj sta tako opravili 17 intervjujev. V ta namen sta oblikovali posebno predlogo, ki je vključevala enaka merila kot pri fokusnih skupinah v drugi fazi. Za izhodišče sta uporabili predlogo za analizo primerov dobre prakse, ki se uporablja v okviru programa Interreg Europe, ob tem pa sta jo prilagodili potrebam svoje raziskave. Merila za analizo primerov dobre prakse so temeljila na uveljavljenih strokovnih modelih presoje vrednosti dediščine, vendar sta jih avtorici v skladu s sodobnimi načeli ohranjanja in upravljanja dediščine dopolnili z novimi. Povzeli sta jih iz številnih virov, kot so načrti upravljanja dediščine, dokumenti mednarodnih organizacij, ki se nanašajo na dediščino, in poročila vrednotenja kulturne dediščine (npr. Rampton in Carlberg, 2015), ter jih razdelili v tri skupine: trajnostnost v smislu že znanih štirih vidikov (varovanje kulturne dediščine, finančna vzdržnost, okoljski in družbeni vpliv), dediščinske vrednote (znanstvena, estetska, kulturna, zgodovinska, krajinska, izobraževalna in ekonomska vrednost, edinstvenost, pomen za lokalno skupnost) in prenosljivost (organizacijski model, oblikovanje politik, posebna orodja, kot so usposabljanje, financiranje in upravljanje, ter upravljanje tveganj). Poleg tega sta oblikovali sklop vprašanj za intervjuje z upravitelji kulturne dediščine, ki je bil podlaga za analizo primerov dobre prakse po prej oblikovani predlogi. S tem sta lahko opredelili ključna vprašanja

pri zagotavljanju trajnostne dediščine. V četrti fazi sta avtorici primerjali izbrane primere dobre prakse in opredelili glavne izzive, te pa podrobneje analizirali. Na tej podlagi sta opredelili kazalnike trajnostnosti.

Fokusne skupine so bile organizirane na dveh ravneh: v vsaki proučevani državi in na ravni raziskovalnega partnerstva. Cilj fokusnih skupin po posameznih državah je bil podpreti celoten proces zbiranja podatkov ter pridobiti strokovna mnenja, na podlagi katerih sta avtorici izbrali primere dobre prakse za analizo, ter strokovna mnenja glede raziskovalnih orodij (npr. predlog za zbiranje podatkov) in končnih rezultatov (izsledkov posameznih faz raziskave). Število članov in sestava fokusnih skupin sta se po državah razlikovala, odvisno od lokalnega okolja, običajno pa so bili v te skupine povsod vključeni upravitelji kulturne dediščine, predstavniki upravnih oblasti, občin, turističnih organizacij, lokalnih akcijskih skupin, univerz ali raziskovalnih centrov in kulturnih ustanov ter svetovalci. Poleg teh so fokusne skupine vključevale predstavnike posamezne države in raziskovalce, ki so imeli vlogo upravljalcev znanja in so vodili celoten proces. Cilj je bil razpravljati o raziskovalnem procesu v vsaki državi in v skladu s podanimi mnenji prilagoditi njegov potek.

Raziskava je potekala od junija 2018 do februarja 2020. Največji izziv je bila raznovrstnost analiziranih primerov dobre prakse, kar je zahtevalo poseben upravljalški pristop. Navedeno je nekoliko oteževalo proučevanje primerov dobre prakse, saj se trajnostnost ugotavlja na podlagi zelo različnih meril. Posledično je bilo težko ugotoviti, ali gre v posameznem primeru za trajnostno prakso. Težavo sta avtorici omilili z uporabo fokusnih skupin, v katerih so strokovnjaki razglabljali o tem, kaj bi bil lahko primer dobre prakse. Raznovrstnost analiziranih primerov dobre prakse je bila potrebna za to, da je bil lahko v raziskavo zajet čim širši nabor kazalnikov, povezanih s trajnostno dediščino, na podlagi česar sta lahko avtorici opredelili končni nabor kazalnikov.

Med vsemi merili vrednotenja je bila prenosljivost največji izziv, saj je močno odvisna od lokalnega okolja, ki pa ni bil predmet raziskave. Manjše omejitve raziskave, povezane z različnimi ravnmi strokovnega znanja s področja oblikovanja politik, strateškega razvoja in upravljanja kulturne dediščine, sta avtorici rešili z uporabo fokusnih skupin na ravni raziskovalnega partnerstva.

3 Rezultati

Rezultati analize trinajstih izbranih dediščinskih projektov, ki so se izvajali v okviru različnih instrumentov politike, kažejo pozitivno povezavo z raznimi vidiki. Vse proučevane projekte

lahko opredelimo kot trajnostne, bodisi s finančnega, okoljskega ali družbenega vidika, hkrati pa vplivajo na varovanje kulturne dediščine.

Pri presoji primerov dobre prakse ali projektov, izvedenih v okviru različnih instrumentov politike, sta avtorici ugotovili, da je bila trajnostnost zagotovljena samo z nekaterih vidikov, ne pa vseh (Preglednica 2).

Podrobnejša analiza nekaterih projektov in dodatnih primerov dobre prakse v okviru sedemnajstih intervjujev je pokazala, da noben projekt ne izpolnjuje vseh meril. Nekateri ohranjajo ali krepijo dediščinske vrednote, a ne izpolnjujejo meril, povezanih z upravljanjem dediščine, ali pa zagotavljajo odličnost pri interpretaciji dediščine, a niso finančno vzdržni. Kljub temu izbrani primeri izpolnjujejo večino meril. Poleg tega niso vsa merila enako pomembna pri zagotavljanju trajnostnosti in obstojnosti kulturne dediščine, kar je močno odvisno od specifik in razvojnih ciljev.

Analiza intervjujev je razkrila ključen pomen sodelovanja in široke participacije (v smislu vertikalnega in horizontalnega sodelovanja, v katero so vključeni številni sektorji in stroke) pri projektih s področja kulturne dediščine. Poleg tega lahko na trajnostnost kulturne dediščine močno vplivata dobro upravljanje območij kulturne dediščine in razvejanost virov financiranja. Čustvena navezanost lokalne skupnosti na dediščino in njena vključenost v projekt sta dobri podlagi za uspeh projektov. Upoštevanje strokovnih standardov pri obnovi objektov dediščine zagotavlja njihovo kakovost, ne nazadnje pa tudi trajnostnost. Ob ustreznih uporabi imajo inovativne rešitve pomembno vlogo pri zagotavljanju trajnostne dediščine, s skrbnim prostorskim načrtovanjem in vključenostjo lokalne skupnosti (ponovno vključevanje dediščine v mestno tkivo in družbo) pa začnejo ljudje dediščino ceniti, saj postane del njihovega vsakdana. Vsi analizirani primeri dobre prakse so prenosljivi, težava bi se lahko pojavila samo v zvezi s spreminjanjem namembnosti verske dediščine, ker se tovrstna dediščina v različnih državah različno dojema in zaradi tega prenosljivost dobre prakse morda ne bi bila mogoča.

4 Razprava

Raziskava je potrdila, da je zagotavljanje trajnostnosti težka naloga, saj je treba upoštevati najrazličnejše vidike ter njihove družbeno-kulturne, okoljske in ekonomske ravni. Med dejavniki, ki opredeljujejo pojem trajnostnosti dediščine, so bili kot ključni prepoznani dobro kulturno upravljanje, razvejani viri financiranja, čustvena povezanost, vključenost lokalne skupnosti in sodelovanje najrazličnejših deležnikov. V skladu z ohranjanjem umetniških, estetskih in zgodovinskih vrednosti dediščine

Preglednica 2: Vrednotenje projektov, izvedenih v okviru različnih instrumentov politike

Država	Projekt	Področja, na katerih je trajnostnost zagotovljena
Grčija	MELINA: izobraževalni in kulturni projekt	Izobraževalna in kulturna vrednost, posebna orodja: usposabljanje, finančna vzdržnost
Italija	Lovske poti v Stupinigiju*	Družbena, zgodovinska, kulturna, okoljska, izobraževalna in krajinska vrednost, edinstvenost in pomen za lokalno skupnost
	Obnova palače v Venarii Reale	Kulturna, zgodovinska, krajinska in izobraževalna vrednost, edinstvenost, pomen za lokalno skupnost, finančna vzdržnost, model upravljanja
Nizozemska	Mestno obzidje: zagotovitev parkirišč na podlagi obnove območja dediščine	Finančna vzdržnost, okoljska, izobraževalna, zgodovinska in znanstvena vrednost, urbanistično načrtovanje, zadovoljevanje potreb prebivalcev
	Obrambni zid sv. Janeza: gostinstvo in turizem na območju (vidne) dediščine	Okoljska vrednost, finančna vzdržnost, urbanistično načrtovanje, pomen za lokalno skupnost
Poljska	Širitev vaškega muzeja v Kielcach: etnografski park v Tokarniji	Pomen za lokalno skupnost, izobraževalna vrednost, finančna vzdržnost
	Kraljevi grad v Chęcinyu	Kulturna, okoljska in zgodovinska vrednost, pomen za lokalno skupnost, prostorsko načrtovanje, upravljanje tveganj, finančna vzdržnost
Portugalska	Odkrito območje nekdanje pridelave vina v občini Valpaços, z jamami za teptanje in fermentacijo grozdja, vklesanimi v skalo	Zgodovinska, izobraževalna, kulturna in znanstvena vrednost, finančna vzdržnost
	Muzej lanu v občini Ribeira de Pena	Zgodovinska, znanstvena in kulturna vrednost, pomen za lokalno skupnost, finančna vzdržnost
	Interpretacijski center Tresminas v občini Vila Pouca de Aguiar	Kulturna, zgodovinska in izobraževalna vrednost, model upravljanja, finančna vzdržnost
Španija	Natura Xurês-Gerês*	Prostorsko načrtovanje, finančna vzdržnost, okoljska vrednost
	Kulturna dediščina evropskega območja Galicija (severna Portugalska): vrednotenje in inovacije	Model upravljanja, organizacijski model
	Dinamični projekt revitalizacije naravnega rezervata Geres-Xures*	Pomen za lokalno skupnost, kulturna, okoljska in družbena vrednost, finančna vzdržnost

Opomba: *Projekti s področja naravne dediščine, ki vključujejo tudi kulturno dediščino.

je bila kot ključna prepoznana tudi uporaba strokovnih standardov. Dejavniki, ki so bili v raziskavi ugotovljeni na novo, se nanašajo na inovativne rešitve in skrbno prostorsko načrtovanje, na ravni oblikovanja politike pa se je za upravičevanje naložb kot pomembna izkazala prenosljivost dobre prakse. Analizirani lokalni primeri dobre prakse niso vključevali vseh naštetih dejavnikov, kar znova potrjuje kompleksnost pojma trajnostnosti in njegovo odvisnost od posameznega območja. Navedeno bi lahko bil razlog tudi za skromen nabor kazalnikov na lokalni ravni, kot ugotavljata Ren in Han (2018). Kljub vsemu to še ne pomeni, da proučevanje tega na lokalni ravni ni potrebno.

Izsledki raziskave so pokazali še, da je treba pri proučevanju in vrednotenju trajnostnosti dediščine upoštevati številne vidike. En kazalnik lahko kaže, da je izbrana praksa trajnostna, drugi pa, da ni. Proučevanje trajnostnosti dediščine zato zahteva širok nabor kazalnikov, ki so podlaga za zagotavljanje trajnostnih dediščinskih projektov in izboljšanje instrumentov dediščinske politike. Na podlagi teorije in predstavljene raziskave je predlagan splošen nabor kazalnikov za redno proučevanje in vrednotenje dediščinskih projektov, ki lahko upravni-

kom kulturne dediščine in odločevalcem pomagajo ugotavljati trajnostnost projektov in učinkovitost instrumentov politike. Oblikovanje kazalnikov je precej zapleteno, saj so v literaturi obravnavani samo delni vidiki trajnostnosti dediščine, poleg tega proučevane študije primerov ne vključujejo vedno vseh vidikov. Druga težava je prekrivanje vidikov (npr. vključenost lokalne skupnosti je lahko družbeno-kulturni vidik, povezan s pomenom, ki ga ima dediščina za skupnost, hkrati pa tudi ekonomski vidik). Avtorici sta omenjene težave uspešno rešili in predlagali tri nabore kazalnikov: družbeno-kulturne, okoljske in finančne.

Družbeno-kulturni vidik trajnostnosti vključuje teh dvanajst področij: izzivi modernizacije, standardizacija, javno mnenje, estetska ali umetniška vrednost dediščine, zgodovinska vrednost, kulturna vrednost, izobraževalna vrednost, krajinska vrednost, znanstvena vrednost, pomen za lokalno skupnost, edinstvenost dediščine ter politični in družbeni pritiski. Javna politika lahko uvede ukrepe za vsako posamezno področje. Pri zagotavljanju kulturne vrednosti dediščine se ukrepi lahko osredotočajo na spodbujanje dogodkov in praks, povezanih z

dediščino, prisotnost dediščine v umetniških delih, zgodbah, filmih in glasbi, verski ali duhovni pomen dediščine in uporabo infrastrukture za kulturno ustvarjanje. Primeri kazalnikov so število dogodkov ali aktivnosti, število njihovih udeležencev, ustvarjanje novih kulturnih proizvodov, povezanih z dediščino, število potrošnikov navedenih proizvodov, verske ali duhovne storitve in aktivnosti na območju dediščine ter število umetnikov, članov lokalne skupnosti ali obiskovalcev, ki dediščinsko infrastrukturo uporabljajo za kulturno ustvarjanje. Ta vidik je tesno povezan z lastnimi vrednotami dediščine, kar zagotavlja ohranjanje lokalne identitete in izvirnost dediščine.

Okoljski vidik trajnosti vključuje tri področja: podnebne spremembe, okoljska tveganja ter krožno ali zeleno gospodarstvo. Ukrepi politike, povezani z okoljskimi tveganji (npr. potresi, vulkanskimi izbruhi, invazivnimi vrstami in poplavami), lahko obsegajo redno opazovanje območja, nadzor, upravljanje, zatiranje in iztrebljanje invazivnih vrst ter njihovo zamenjavo z neinvazivnimi vrstami, poleg tega pa še dolgoročne strateške načrte zmanjševanja negativnih okoljskih vplivov. Predlagani kazalniki vključujejo opazovalne aktivnosti, posege na podlagi opazovanja, aktivnosti, namenjene iztrebljanju invazivnih vrst, zmanjšanje okoljskih vplivov, ukrepe, ki spodbujajo spremembe v mobilnosti (območja, omejena za promet, in cestnine), ter spodbujanje javnega prometa, načrtov trajnostne urbane mobilnosti, območij umirjanja prometa, hoje in kolesarjenja. Okoljski vidik zagotavlja varovanje grajene dediščine in pomaga spreminjati vedenjske vzorce lokalne skupnosti.

Finančni vidik trajnosti vključuje sedem glavnih kategorij: načrtovanje, razvoj proizvodov, povezanih z dediščino, finančno vzdržnost, trženje, upravljanje zaposlenih, upravljanje obiskovalcev ter spremljanje in vrednotenje vplivov. Ukrepi javne politike na tem področju se lahko nanašajo na razvoj inovativnih proizvodov, povezanih z dediščino, usmerjeno izobraževanje in usposabljanje na področju ustvarjanja kulturnih proizvodov, razpoložljivost sredstev in naložb za razvoj proizvodov, sposobnost dejavnega pretvarjanja zamisli, vsebin in vrednot v proizvode, dostop do infrastrukture in sposobnost lokalne skupnosti, da uporablja posamezne oblike dediščine. Predlagani kazalniki so novo razviti proizvodi, povezani z dediščino, vzporedni proizvodi ter povezane storitve in doživetja, usposabljanje in število usposobljenih posameznikov, kreativni strokovnjaki ter proizvodi, ki jih sprejmejo in dodatno promovirajo zaposleni, lokalna skupnost in obiskovalci. Finančni vidik je pomemben zlasti zato, ker zagotavlja ustrezna finančna sredstva, potrebna za delovanje posameznega območja dediščine, poudarja pa tudi instrumentalne vrednote dediščine, ki so močna podlaga za regionalni razvoj.

5 Sklep

Trajnostne naložbe v kulturno dediščino so eden glavnih izzivov lokalne in regionalne javne politike. Glavni vir financiranja varovanja in ohranjanja kulturne dediščine so državni proračuni in proračun EU. Naknadnih analiz izvedenih naložb je malo, poleg tega primanjkuje podatkov o uspešnosti in trajnosti projektov. Navedena vprašanja so pomembna zlasti za oblikovanje evropskih javnih politik in razvojnih načrtov v prihodnjih proračunskih obdobjih. Za spremljanje uspešnosti izvajanja politik na nacionalni, regionalni in lokalni ravni so potrebni kazalniki, na podlagi katerih se lahko proučujejo spremembe v lokalnih skupnostih kot posledica vloženih javnih sredstev.

Dozdajšnje raziskave so se množično osredotočale na analizo družbenoekonomskih in okoljskih vplivov, nobena pa ni zagotovila po meri oblikovanih kazalnikov za presojo trajnosti projektov s področja kulturne dediščine. Izsledki raziskave, predstavljene v tem članku, potrjujejo, da je proučevanje trajnosti dediščine zelo zapleteno, saj je treba upoštevati številne dejavnike in z njimi povezane kazalnike. Na podlagi analiziranih primerov se je izkazalo, da so projekti s področja kulturne dediščine delno trajnostni in da je skoraj nemogoče najti primer, ki bi izpolnjeval vsa merila trajnostnega. Zaradi izjemne raznovrstnosti analiziranih primerov sta lahko avtorici določili širok nabor kazalnikov, ki se lahko upoštevajo in uporabljajo pri oblikovanju instrumentov politike, predlaganju projektov s področja kulturne dediščine na podlagi predhodne analize ali pri izvajanju projektov. Zlasti pa so uporabni pri običajnem spremljanju in vrednotenju projektov.

Predlagani nabor kazalnikov vključuje tri glavna področja ali vidike vrednotenja trajnosti (ekonomsko, družbeno-kulturno in okoljsko), ki se delijo na številna podpodročja. Pomemben korak je bil narejen v smeri povezovanja podpodročij z ukrepi v okviru posameznega instrumenta politike in nato z nizom ustreznih merljivih kazalnikov. Pomembno je poudariti, da se lahko prednostne naloge določijo na podlagi potreb in zahtev vrednotenega projekta. Pri tem se lahko nekatera področja prekrivajo in se lahko vrednotijo z različnih vidikov (npr. na krajino lahko gledamo z okoljskega vidika ali pa z vidika vrednosti dediščine). Navedeno odpira vprašanje izbora kazalnikov in njihove pravilne interpretacije, kar je odvisno od posameznikov, ki izvajajo vrednotenje in spremljanje. Nadaljnje raziskave bi se zato lahko osredotočale na omenjeno dvojnost posameznih podpodročij in z njimi povezanih kazalnikov ter načine, kako jih lahko povežemo. Ne glede na težave, s katerimi sta se avtorici med raziskavo spopadali, sta oblikovali sistematičen in celovit nabor konkretnih kazalnikov, ki lahko olajšajo proces spremljanja projektov. Predlagani kazalniki se lahko poleg tega primerjajo s prednostnimi nalogami in ukrepi,

opredeljenimi v okviru instrumentov politike, na podlagi česar se lahko upravičenost naložb v kulturno dediščino preprosto izmeri z naknadnimi analizami. Hkrati predlagani nabor kazalnikov pomaga izboljšati instrumente politike in mehanizme vrednotenja, kar bi zapolnilo prihodnje vrzeli pri vrednotenju projektov. Vse navedeno pomaga krepiti trajnostnost dediščine, hkrati pa poleg najrazličnejših koristi za lokalno skupnost omogoča ustrezno prostorsko načrtovanje in razvoj.

.....
Daniela Angelina Jelinčič, Inštitut za razvoj in mednarodne odnose,
Zagreb, Hrvaška

E-naslov: daniela@irmo.hr

Sanja Tišma, Inštitut za razvoj in mednarodne odnose, Zagreb,
Hrvaška

E-naslov: sanja.tisma@irmo.hr

Viri in literatura

Agol, D., Latawiec, A. E., in Strassburg, B. B. N. (2014): Evaluating impacts of development and conservation projects using sustainability indicators: Opportunities and challenges. *Environmental Impact Assessment*, 48, str. 1–9. DOI: 10.1016/j.eiar.2014.04.001

Axelsson, R., Angelstam, P., Degerman, E., Teitelbaum, S., Andersson, K., Elbakidze, M., idr. (2013): Social and cultural sustainability: Criteria, indicators, verifier variables for measurement and maps for visualization to support planning. *AMBIO*, 42, str. 215–228. DOI: 10.1007/s13280-012-0376-0

Azevedo, M. (2016): *The evaluation of the social impacts of culture: Culture, arts and development*. Doktorska disertacija. Pariz, Université Panthéon-Sorbonne. Dostopno na: <http://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01804118v2/document> (sneto 4. 10. 2020).

Boromisa A., Tišma, S., in Ležaić, A. R. (2016): *Green jobs for sustainable development*. London, Routledge.

Carra, N. (2016): Heritage/cultural and social cohesion in the Project of Metropolitan City. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 223, str. 583–589. DOI: 10.1016/j.sbspro.2016.05.353

Čeginskas, V. L. (2018): The added European value of cultural heritage. The European Heritage Label. *Santander Art and Culture Law Review*, 4(2), str. 29–50.

Evropska komisija (2010): *Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission*. Bruselj. Dostopno na: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%202007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (sneto 3. 2. 2020).

Evropska komisija (2014): *An introduction to EU Cohesion policy 2014–2020*. Bruselj. Dostopno na: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/basic/basic_2014_en.pdf (sneto 3. 2. 2020).

Foster, G. (2020): *Circular economy strategies for adaptive use of cultural heritage buildings to reduce environmental impacts. Resources, Conservation & Recycling*, 152. Dostopno na: <http://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.104507> (sneto 4. 10. 2020).

Garcia, B., in Cox, T. (2013): *European capitals of culture: Success strategies and long-term effects*. Luxembourg, Urad za publikacije Evropske unije. Dostopno na: <http://www.researchgate.net/publication/270586905> (sneto 3. 10. 2020).

Gruber, S. (2008): The impact of climate change on cultural heritage sites: Environmental law and adaptation. *Carbon and Climate*

Law Review, 5(2), str. 209–219. Dostopno na: <https://www.jstor.org/stable/24324033?seq=1> (sneto 3. 10. 2020). DOI: 10.21552/CCLR/2011/2/181

Hoff, H. (2011): *Understanding the NEXUS. Background paper for the Bonn 2011 Conference: The Water, Energy and Food Security Nexus*. Stockholm, Stockholm Environmental Institute. Dostopno na: https://www.water-energy-food.org/uploads/media/understanding_the_nexus.pdf (sneto 3. 10. 2020).

ICOMOS (2013): *The Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for places of cultural significance*. Pariz, ICOMOS. Dostopno na: <http://openarchive.icomos.org/2145/> (sneto 14. 5. 2020).

ICOMOS (2019): *European quality principles for EU funded interventions with potential impact upon cultural heritage*. Priročnik. Pariz, ICOMOS. Dostopno na: <http://www.openarchive.icomos.org/2083/> (sneto 3. 10. 2020).

Internet 1: <https://www.interregeurope.eu/keepon> (sneto 4. 10. 2020).

Jelinčič, D. A., in Glivetić, D. (2020): *Cultural heritage and sustainability: Practical guide*. Dostopno na: https://www.interregeurope.eu/fileadmin/user_upload/tx_tevprojects/library/file_1586942702.pdf (sneto 14. 5. 2020).

Kajda, K., Marx, A., Wright, H., in Richards, J. (2018): Archaeology, heritage, and social value: Public perspectives on European archaeology. *European Journal of Archaeology*, 21(1), str. 96–117. DOI: 10.1017/ea.2017.19

Labadi, S. (2007): Representations of the nation and cultural diversity in discourses on world heritage. *Journal of Social Archaeology*, 7(2), str. 147–170. DOI: 10.1177/1469605307077466

Mercer, C. (2002): *Towards cultural citizenship: Tools for cultural policy and development*. Södertälje, The Bank of Sweden Tercentenary Foundation & Gidlunds Förlag.

Nocca, F. (2017): The role of cultural heritage in sustainable development: Multidimensional indicators as decision-making tool. *Sustainability*, 9, str. 1–28. DOI: 10.3390/su9101882

Pepe, A. (2018): The participatory process of a community involved in its biggest event: The case study “Matera European Capital of Culture 2019”. *Il capitale culturale: Studies on the Value of Cultural Heritage*, 17, str. 275–297.

Pope, J., Bond, A., Hugé, J., in Morrison-Saunders, A. (2017): Reconceptualising sustainability assessment. *Environmental Impact Assessment*, 62, str. 205–215.

Ren, W., in Han, F. (2018): Indicators for assessing the sustainability of built heritage attractions: An Anglo-Chinese study. *Sustainability*, 10(7), str. 2504. DOI: 10.3390/su10072540

Soini, K., in Birkland, I. (2014): Exploring the scientific discourse on cultural sustainability. *Geoforum*, 51, str. 213–223. DOI: 10.1016/j.geoforum.2013.12.001

Steckiewicz, M. (2017): *Effective policies for durable and self-sustainable projects in the cultural heritage sector*. INTERREG Europe application form. Tipkopolis.

Torre, Marta de la (ur.) (2002): *Assessing the values of cultural heritage*. Raziskovalno poročilo. Los Angeles, The Getty Conservation Institute.

UNWTO (1996): *What tourism managers need to know: A practical guide to the development and use of indicators of sustainable tourism*. Madrid, UNWTO.

World Commission on Environment and Development (1987): *Our common future*. Dostopno na: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> (sneto 1. 10. 2020).